

יחיעם ויץ

דרך העברת ההגמוניה – משמאל לימין

דן סואן, 2015 / שמאל, ימין – מחלומות חירות וצדק ללאומנות: סיפורה של החברה הישראלית. חיפה: פרדס הוצאה לאור. 577 עמודים.

בהקדמה לספרו כותב דן סואן כי מטרתו היא לנסות להתחקות אחרי "שינוי הדיוקן הפוליטי של החברה הישראלית", וכן אחרי התהליך ששינה את אורח חיינו באופן מכריע והמיר את סדר היום הפוליטי והציבורי משמאלי לימני – שלטון המפלגות של השמאל והמרכז הוחלף בזה של מפלגות הימין והדתיים. נקודת המוצא של הספר היא שנת 1977, שנה שנחשבת "קו פרשת המים בישראל: לאחר עשרות שנים של שלטון מחנה הפועלים או השמאל זכה הליכוד בבחירות ב־43 מושבים", ומנהיגו מנחם בגין הרכיב את הממשלה החדשה ועמד בראשה. בגין היה ראש הממשלה השישי – אחרי חמישה ראשי ממשלה מטעם מפא"י ומפלגת העבודה. בעקבות ניצחון הליכוד הוכה בהלם השמאל, המחנה המובס, והדברים שנכתבו בביטאוניו מעידים על ממדי ההלם – עלתה מהם תחושה של "סוף העולם". בחותם, השבועון של על המשמר, ביטאון מפ"ם, נכתב כי "העולם שלנו הולך להיחרב...ארץ ישראל הטובה והישנה, שאנחנו אולי מייצגים אותה, הולכת לעזאזל" (עמ' 14). אחרי המהפך היו שסברו כי מדובר באפיזודה חולפת, ומפלגת העבודה תחזור למקומה הטבעי – ליד הגה השלטון, אך התברר שתופעה זאת ארוכת שנים. המחבר מציין כי בבחירות לכנסת ה־18, שנערכו ב־2009, ירד כוחן של שתי מפלגות השמאל באופן דרמטי – מפלגת העבודה, בראשות אהוד ברק, קיבלה 13 מושבים, ומר"צ, בראשות חיים אורון (ג'ומס) – שלושה מושבים. כלומר, "שתי מפלגות השמאל גם יחד לא היוו אלא 13.3% מכלל חברי הכנסת". מנגד, מפלגות הימין והדתיים החזיקו רוב מוחלט בכנסת – 65 מושבים. מבחינת השמאל מדובר בנקודת שפל עגומה עד מאוד. המחבר התייחס למציאות פוליטית "שהאבות המייסדים של המדינה לא היו מעלים על דעתם: שישים שנים לאחר הקמת המדינה התהפכו היוצרות: ממדינת השמאל היא הייתה למדינת הימין" (עמ' 16). בקשר לזה כתב סואן כי "השאלה שנותרה בעינה היא איך ומדוע התחוללה התמורה העמוקה הזאת ברוח החברה". (עמ' 20; ההדגשה במקור).

בספרו סואן סוקר ומנתח את השינויים שהתחוללו בארץ ישראל ובמדינת ישראל החל בימי העלייה השנייה, בראשית המאה הקודמת, ימים שהאווירה ששררה בהם הייתה סוציאליסטית במובהק, ועד ימינו, שסדר היום עתה הוא ימיני. את התקופה ניתן לחלק לשלושה פרקי זמן. ששת הפרקים הראשונים בספר עוסקים בתקופת היישוב – עד הקמת המדינה, תקופה שהמחבר מגדיר כ"עידן המהפכני ששרר כאן תחת שלטון זר – תחילה עות'מאני ואחר כך בריטי". התהליך המרכזי שהתחולל בו היה הדומיננטיות של תנועת העבודה. כבר בימי העלייה השנייה הצליחו הפועלים להניח את היסוד למסגרות הפוליטיות, הביטחוניות, היישוביות והחברתיות. מעבר לעוצמה הארגונית של תנועת העבודה, המחבר הביא את דברי אניטה שפירא, שמדגישה ש"ככל שהייתה רמת הלכידות החברתית של הקבוצה גדולה יותר, ככל שהרבה הפרט להתמסר ל'תנועה' וקיבל את משמעותה, ככל שהיה הלהט המהפכני גדול יותר – כן עלתה יכולת ההתמסרות למשימות הלאומיות שמעבר לעצם מעשה ההתיישבות". וכך, באופן טבעי, הוביל השמאל – תנועת העבודה – את המשימות האלה. (עמ' 452).

המחבר מתייחס להקמת המפלגה המרכזית של תנועה זאת – מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל), בינואר 1930, על ידי איחוד בין שתי מפלגות – אחדות העבודה הגדולה, האקטיביסטית והרדיקלית והפועל הצעיר, המתונה והקטנה. מפא"י הפכה למפלגה מרכזית, ומטרתה הייתה לכבוש את השלטון בהסתדרות הציונית. בבחירות לקונגרס הציוני הי"ח, שנערכו ב-1933 (באותה עת נערכו בחירות מדי שנתיים), השיגה מפא"י ניצחון גורף – היא זכתה ב-44% מכלל הבוחרים – פי שלושה מיריבתה הגדולה, התנועה הרביזיוניסטית,¹ וזכתה בקולות רבים יותר מאלה שהשיגה בבחירות הקודמות (ב-1931 – 29%). הבחירות התקיימו בצל אירוע טראומטי – רצח חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות (שר החוץ של התנועה הציונית), שהיה מנהיג עולה ומבריק במפא"י. ראשי מפא"י טענו שהרצח נבע מהסתה פרועה של הרביזיוניסטים, ו"המתיחות בין המחנה הפועלי לתנועה הרוויזיוניסטית נסקה לגבהים חדשים" (עמ' 108). כשהראשון עלה ביותר בעוד השנייה התפרקה לרסיסים. מנהיגה, זאב ז'בוטינסקי, הביא לפרישתה, וב-1940, לאחר מותו ואחרי שואת יהודי אירופה, היא חזרה להסתדרות הציונית כמפלגה חסרת חשיבות.

בעקבות ניצחוננו נעשה מחנה הפועלים גורם מרכזי בקואליציה של ההנהלה הציונית, ונציגיו הבכירים עמדו בראש המחלקות המרכזיות בהנהלה – אליעזר קפלן נבחר לגזבר הסוכנות, ומשה שרתוק (שרת) נבחר לתפקיד שמילא ארלוזורוב עד רציחתו. בקונגרס הציוני הבא, הי"ט, שהתקיים ב-1935, נבחר דוד בן-גוריון מנהיג מפא"י ליושב ראש הנהלת הסוכנות – ראש ממשלת התנועה הציונית. המחבר ציין כי "את עליית משקלו של מחנה הפועלים בקונגרס הציוני יש לזקוף במידה רבה לזכותו של בן-גוריון", כי הוא "שניהל את מערכת הבחירות לקונגרס של תנועת הפועלים במזרח אירופה. הוא

הקדיש לכך חודשים ארוכים". יותר משלושה חודשים לפני הבחירות עצמן בן-גוריון "עשה לילות כימים בהתרוצצו מאסיפה לאסיפה ומכנס אחד למשנהו". הוא "עשה זאת בתחושה שהבחירות האלו לקונגרס הציוני ה-18 יחרצו את גורל הציונות" (עמ' 93). בן-גוריון חשש כי אם התנועה הרביזיוניסטית תגיע לשלטון היא עלולה לפגוע אנושות בכל מפעלי תנועת העבודה – הקיבוצים, מושבי העובדים, והסתדרות הכללית על שלל מפעליה. בן-גוריון הוא זה שהנהיג את המאבק להקמת המדינה, שהוקמה בחלק משטחי ארץ ישראל, כשרוב ניכר של מנהיגי התנועה הציונית קיבל את עקרון חלוקת הארץ. הרביזיוניסטים, מנגד, דחו עיקרון זה באופן מוחלט. מבחינתם עקרון "שלמות המולדת" הוא עיקרון כמעט דתי.

שבעת הפרקים הבאים בספר (מהפרק השביעי ועד הפרק השלושה-עשר) עוסקים בקורות המדינה בימי שלטון מפא"י ומפלגת העבודה, מהקמתה עד חילופי השלטון ב-1977, כשהמחבר מגדיר תקופה זאת "עידן הברתר-מהפכני", שבו חל תהליך שקיעת תנועת העבודה. המחבר קובע כי אין ספק שיש לראות את דעיכתה "על הרקע היריבות הנמשכת בין מפלגות השמאל והימין לאחר העצמאות" (עמ' 454). ב-15 במאי 1948, יום אחד אחרי הכרזת המדינה, הכריז מנחם בגין, מפקד האצ"ל, על תנועת החרות – מפלגה רביזיוניסטית חדשה. בן-גוריון, שחשש מאוד מיכולתו של בגין להשפיע על ההמונים, עשה הכול כדי להדיר את המפלגה ואת מנהיגה, וקבע שניתן להרכיב קואליציות עם כל המפלגות פרט לשתים – תנועת החרות ומק"י (המפלגה הקומוניסטית הישראלית). במהלך השנים עברה תנועת החרות באופן הדרגתי מהשוליים למרכז דרך שתי תופעות. התופעה הראשונה הייתה הברית שיצרה התנועה כבר בשנות החמישים, ברית שקשה להגזים בחשיבותה הפוליטית – "ברית הדחויים", בין חרות לעולים החדשים, ובמיוחד העולים המזרחיים. ההישג הראשון של ברית זאת הושג בבחירות לכנסת השלישית, שנערכו ב-1955: חרות הכפילה את כוחה,² ולראשונה נעשתה המפלגה השנייה אחרי מפא"י, והמפלגה המרכזית באופוזיציה. המחבר הביא דוגמא מובהקת לתהליך זה – הבחירות במעברת תלפיות בירושלים. ב-1951 הצביעו לחרות במקום זה 13.2% בלבד, ואילו ב-1955 הצביעו למפלגה זאת 33.8%. המחבר מציין כי "חרות זכתה במעברה זו ביותר קולות ממפא"י, בשעה שבבחירות הקודמות היה יחס הקולות במעברה 1:4 לטובת מפא"י!" בהקשר זה נכתב כי כבר באותם ימים "מסתמנת התופעה שהוגדרה לימים כמתאם בין עדה להצבעה, שהינו פועל יוצא של תחושת קיפוח. לחובת המתאם נזקף לימים חלק לא מבוטל באובדן ההגמוניה של תנועת העבודה" (עמ' 165). תהליך זה התבטא גם בבחירות לכנסת השביעית ב-1969. בשעה ש-20% בלבד מיוצאי אירופה-אמריקה הצביעו לגח"ל, הצביעו לה 32% מיוצאי אסיה-אפריקה.³

התופעה השנייה הייתה שילוב חרות במערכות השלטון – ממחצית שנות השישים התחיל להתפוגג החרם שהטיל עליה בן-גוריון. ביטוי ראשון לכיטול החרם חל במישור

המוניציפאלי, כשב־1965 נתתם הסכם קואליציוני בין רפ"י לגח"ל, הסכם שהביא לבחירת טדי קולק לראש עיריית ירושלים (עמ' 205). ניתן לראות בהסכם זה ביטוי לאירוניה של ההיסטוריה, כיוון שקולק היה עוזרו הנאמן והקרוב של בן-גוריון שנים רבות. השלב השני אירע אחרי כשנתיים, ב־1967, ערב מלחמת ששת הימים, כשראשי גח"ל, מנחם בגין ויוסף ספיר, שעמד בראש המפלגה הליברלית, הצטרפו לממשלת אשכול כשרים בלי תיק. על זה נכתב כי ההצטרפות לממשלה שינתה "את מעמדו של הימין בזירה הפוליטית הישראלית. בגין זינק באחת מהמדבר הפוליטי שבאופוזיציה אל שולחן הממשלה, מקץ סדרה ארוכה ורצופה של כישלונות בבחירות" (עמ' 226). מבחינת דרכו של בגין אל כס השלטון זהו צעד מרכזי – התקופה שבה כחבר ממשלות אשכול וגולדה מאיר⁴ היוותה תנאי הכרחי בדרכו לחזונו חלומותיו – לשכת ראש הממשלה. שלושת הפרקים הבאים, חלקו השלישי של הספר, עוסקים במדינת ישראל אחרי המהפך ובשנים הראשונות של שלטון הליכוד, עד פרישתו המיוסרת של מנחם בגין. המחבר מציין כי המהפך היווה הפתעה גדולה – בקרב הציבור הייתה תחושה שהמערך ירד, אך לא צפו שיתרסק. כך כתב אחד מהעיתונאים: "עלייתו אינה כה מרשימה כמו תבוסתו של המערך"⁵. נקודה זאת הועלתה גם על ידי הסופר יזהר סמילנסקי (ס. יזהר), שכתבן כחבר כנסת מטעם מפא"י ורפ"י שנים רבות:

העם לא פנה עורף לעבודה מפני שבחר ברעיונות של בגין או של ז'בוטינסקי ומאס ברעיונות של א.ד. גורדון, של ברל, של טבנקין ושל בן-גוריון...הליכוד זכה מן המפולת של העבודה, ונבנה מהתמוטטותה, כאותו שחקן ש'קיבל מסירה' לפני שער ריק. יותר משעלה הליכוד במדרגה, התגלגלה העבודה ממדרגתה (עמ' 379), ההדגשה היא של מחבר הספר).

המחבר הביא מספר הסברים לתופעה זאת, אחד מהם הוא זה של הסוציולוג הידוע שמואל נח אייזנשטדט, שלפיו הפער בין האידאולוגיה הקפואה והמיושנת של תנועת העבודה לבין המציאות המשתנה גדל והעמיק. האידאולוגיה הזאת מיצתה עצמה, בעוד העילית השלטת המשיכה "להעניק לעצמה לגיטימציה על בסיס החזון שהיה מונח ביסודה של האידאולוגיה הזו, כאילו דבר לא השתנה. לכך הייתה אחיזה בציבור הרחב". כן הסביר אייזנשטדט את העיתוי המיוחד של המהפך – הצטברות גורמים שגרמו לירידת קרנה של תנועת העבודה בעיני הציבור, בהם "ההשלכות של מלחמת יום הכיפור; השפעתם המצטברת של מקרי השחיתות הציבורית בקרב חוגים שהיו קשורים בצורה כזו או אחרת למערך". כך אפוא טען אייזנשטדט כי סיבה מכרעת למהפך הייתה תחושת המיאוס כלפי השלטון הקודם (עמ' 380).

הפרק האחרון של הספר עוסק ב"דעיכתו של מנהיג" – במהלך שנת 1983 בגין "הלך והסתגר בתוך עצמו" (עמ' 436), עד שב־28 באוגוסט 1983 אמר לחברי ממשלתו משפט בלתי נשכח: "איני יכול עוד", והודיע להם על כוונתו להתפטר מראשות הממשלה. מי

שנבחר לתפקיד היה יצחק שמיר, שהיה שונה לחלוטין מקודמו – חף מכריזמה אבל הרבה יותר יציב ומאוזן. חודשים ספורים אחרי הרכבת ממשלתו של שמיר התפזרה הכנסת העשירית, וביוני 1984 נערכו בחירות לכנסת הבאה. נוכח הליכוד בראשות שמיר עמדו בעיות אלקטורליות חמורות – הכלכלה הייתה על סף קריסה, הצבא היה "תקוע" בלבנון, ובגיז, האב המייסד של הימין הישראלי, נטש את מפלגתו ואת בוחריו. אך למרות התחזיות הקודרות לא ספג הליכוד מכה פוליטית אנושה כמו זו שספג המערך שבע שנים לפני כן – כוחו ירד ירידה מתונה ותו לא.⁶ העובדה שמפלגה זאת לא קרסה חרף המשבר החמור שגרמה ממשלתה מעידה עד כמה שורשיה נטועים בקרב הציבור הישראלי.

בספר זה ניתן לאתר לא מעט שגיאות, להלן דוגמאות אחדות: המפלגה הליברלית (שנקראה לפני כן הציונים הכלליים) ותנועת החרות הקימו את גח"ל ולא את הליכוד (עמ' 103); הטענה שלפיה הפסיד המערך בבחירות לכנסת השמינית שני מושבים בלבד אינה נכונה – הוא הפסיד חמישה מושבים – מ'56 ל'51 (עמ' 291); הבחירות הראשונות היו לאספה המכוננת ולא למועצה המכוננת (עמ' 297); כשבגיז הרכיב את ממשלתו השנייה (באוגוסט) היו שני חברי הכנסת מטעם תל"ם באופוזיציה ולא בקואליציה – אחד מהם (מרדכי בן-פורת) הצטרף לממשלה כשנה לאחר מכן (עמ' 425); מזכיר הממשלה בימי תחילת מלחמת לבנון היה דן מרידור ולא אריה נאור, שהתפטר באפריל 1982, כחודשיים לפני כן (עמ' 432); הטענה כי כהונתו של הרמטכ"ל רפאל איתן לא הוארכה בשל הביקורת שמתחה ועדת כאהן על תפקודו אינה נכונה (עמ' 436). היא הוארכה כבר קודם, והוא פרש חודשיים אחר כך. איתן היה הרמטכ"ל היחיד שכיהן בתפקיד חמש שנים (1978-1983); דוד רמז לא היה חבר מפלגת הפועל הצעיר אלא חבר מפלגת אחדות העבודה (עמ' 451).

פרט לשגיאות אלה, דן סואן כתב ספר רציני ויסודי, שמתבסס על מגוון מרשים של מקורות. סואן הצליח לשרטט תמונה היסטורית מפורטת ומורכבת שמהווה תרומה רבת-ערך להבנת התהליך ששינה את דיוקנה של חברתנו.

הערות

- 1 המפלגה הרוויזיוניסטית קיבלה 16% מכלל צירי הקונגרס – מפלה ניצחת ביחס לתוצאות הבחירות הקודמות (21%).
- 2 בבחירות לכנסת השנייה, שנערכו ב־1951, זכתה חרות ב־8 מושבים בלבד, ואילו בבחירות אלה – ב־15 מושבים.
- 3 בבחירות אלה הצביעו לגח"ל 21.7% מכלל המצביעים. גח"ל היה בלוק פוליטי של תנועת החרות והמפלגה הליברלית, שהוקם ב־1965, ערב הבחירות לכנסת השישית.
- 4 גולדה מאיר נבחרה לראשות הממשלה במרץ 1969 בעקבות מותו של לוי אשכול.
- 5 המערך הפסיד כ־40% מכוחו – בבחירות הקודמת (בדצמבר 1973) קיבל 51 מושבים בכנסת השמינית, ועתה קיבל 32 מושבים, ואילו כוחו של הליכוד עלה בכ־10% (מ־39 מושבים בכנסת השמינית ל־43 מושבים בכנסת החדשה).
- 6 הליכוד ירד מ־48 מושבים שקיבל בבחירות הקודמות (ב־1981) ל־41 מושבים בבחירות אלה. ירידה ב־15%.